

STRAATAGITATIE, EEN VERSLUIERDE GESCHIEDENIS.
HET OPROER IN 1886 ANDERS BEKEKEN

door
GITA DENECKERE

Lic. geschiedenis RUG
Aspirant NFWO

INLEIDING

In 1954 vestigde Jan Dhondt de aandacht op een recurrent verschijnsel in de hedendaagse geschiedenis van België. Hij omschreef dat verschijnsel als "agitatie," een term die verschillende actievormen omvat, waarbij de straat als toneel van sociaal-politiek protest fungeert. In de internationale historiografie wordt een term als "agitatie" minder adequaat want beladen bevonden. Het is inderdaad één van de stempels die gealarmeerde elites gedrukt hebben op oppositie die van onderuit kwam. De pioniers van "history from below" of "grassroots history" hebben precies daarom andere namen gebruikt bij hun ontsluiting van een verborgen dimensie in de geschiedenis.

Niettemin nemen we in deze bijdrage de draad terug op bij Jan Dhondt. Zijn baanbrekend artikel getiteld *Parlementaire werking en agitatie in onze eigen hedendaagse geschiedenis*,¹ heeft in de Belgische historiografie niet tot eenzelfde take-off van "history from below" geleid, als in de Angelsaksische sociale geschiedenis, met de studies van Rudé, de Tilly's, Hobsbawm, Thompson en anderen.

1. DHONDT J., *Parlementaire werking en agitatie in onze eigen hedendaagse geschiedenis*. *De Vlaamse Gids*, 5, (1954), pp. 270-289. Ook verschenen in de bundel *Machten en mensen*, pp. 561-582, met een commentaarstuk van Els Witte.

Toch vinden we de centrale vraag, "Wie bouwde Thebe met de zeven poorten?" ook in Dhondt's artikel terug. Zijn antwoord sluit naadloos aan bij de resultaten van het internationaal onderzoek. Eén van Dhondt's conclusies is namelijk dat de grote maatschappelijke hervormingen in de 19de en 20ste eeuw er niet gekomen zijn door de werking van het parlement an sich, maar onder druk van de agiterende menigte. Hij beschouwt dit als een aspect van ons politiek leven dat nog niet werd onderstreept.

Over dit aspect van het politiek leven gaat ook deze bijdrage.

Na een situering van de geschiedschrijving die onze uitgangspunten bepaalde, trachten we aan te tonen dat straatagitatie het best kan verklaard worden in een sociaal-politiek denkraam. Dit gebeurt vooreerst aan de hand van een kritische evaluatie van de frustratie-agressietheorie, het relatieve deprivatiemodel en het sociaal-economisch reductionisme. Met een focus op sociaal-politieke interactie en het "repertoire van politieke actiemiddelen," wordt vervolgens het theoretisch kader geschetst waarbinnen recent politicologisch en historisch onderzoek gestalte kreeg. Tenslotte toetsen we enkele hypothesen aan de woelige gebeurtenissen in 1886. We plaatsen hiermee vraagtekens achter de dominerende beeldvorming rond dit hoofdmoment in de Belgische geschiedenis en stellen een andere interpretatie voor, die nieuwe vragen oproept.

1. EEN RODE DRAAD IN DE GESCHIEDENIS VAN ONDERUIT

"Perhaps no historical phenomenon has been so thoroughly neglected by historians as the crowd," stelde de Britse historicus George Rudé in 1964 vast.² Ondertussen is het betreffende fenomeen door een groeiende bibliografie uit de vergetelheid gered. Die reddingsoperatie heeft bijgedragen tot belangrijke nieuwe inzichten in wat voorheen een erg versluisde abstractie was.

De sociale diagnose van de verschillende vormen van al dan niet gewelddadige acties op straat, verhulde immers lange tijd de "werkelijkheid" van die acties. De stijlwisseling die zich in de stoute jaren zestig onverwacht in het politieke gedrag manifesteerde, heeft

2. RUDE G., *The Crowd in History. A study of Popular Disturbances in France and England*. New York - London, 1964, p. 3.

de beeldvorming rond minder conventionele actiemethodes ongetwijfeld sterk genuanceerd. De verhoogde wetenschappelijke belangstelling is daarvan zowel een symptoom als een verklaringsfactor. Vooral omdat tijdens de contestatiegolf het toenemende gebruik van demonstraties het meest opvallende teken, het ventiel, was van veranderde opvattingen over het functioneren van de democratie, is de "demonstration democracy" model gaan staan voor directe democratie.³ De hedendaagse vormen van collectief protest kregen, mede door het feit dat de eisen voor inspraak en democratisering voornamelijk geuit werden op de universitaire campussen, een erkende plaats op de research-agenda van de sociale wetenschappen. Sinds de jaren zestig is het wetenschappelijk onderzoek met andere woorden de aspiraties en motieven van de actoren op straat au sérieux beginnen nemen.

In tegenstelling tot vroegere benaderingen wordt precies door dit uitgangspunt een beeldvorming doorbroken die sterk beïnvloed is door het vertoog van diegenen die doorgaans het doelwit zijn van straatacties, de sociale en politieke elites. In dat vertoog worden minder conventionele acties gedefinieerd met etiketten als anti-democratisch, irrationeel, illegitiem, afwijkend, destructief en destabiliserend: impulsieve en ordeverstorende uitingen van blinde volkswede zonder relevante politieke claim of achtergrond.

Het historisch en politicologisch onderzoek dat van onderuit vertrekt, heeft evenwel overtuigend aangetoond dat straatagitatie onverbrekkelijk verbonden is met de grote politieke vraagstukken van gisteren en vandaag.

In de geschiedenis van de historiografie blijkt de studie van collectief protest wortels te hebben in het door Marx geïnspireerde debat over de verhouding tussen sociale structuur en politiek evenement. De Franse Revolutie is in dit debat uiteraard het perfecte laboratorium, zeker wat de rol van het gewone volk betreft.

Het oeuvre van Ernest Labrousse en met name de relatie die hij legde tussen de cyclische beweging van prijzen en lonen en een revolutionaire conjunctuur,⁴ vormde de basis voor verdere en minder

3. ETZIONI A., *Demonstration Democracy*. New York, 1970.

4. LABROUSSE E., *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Parijs, 1943.

deterministische analyses waarbij de zogenaamde collectieve revolutionaire mentaliteit grotere aandacht kreeg, steeds binnen het breder kader van sociale structuren en trends.

Georges Lefebvre⁵ mag beschouwd worden als de grondlegger van de geschiedenis van onderuit. Hij zag immers niet alleen in dat "objectieve" klassenantagonismen geen voldoende voorwaarde vormden voor de revolutie, maar suggereerde ook dat de semi-autonome acties binnen de grote revolutie toegankelijk waren via de sporen die bijvoorbeeld boeren hadden nagelaten. Albert Soboul haalde systematisch de "gewone" revolutionairen uit de schaduw op basis van de papieren van de Parijse Secties.⁶

In dezelfde lijn werd de sociaal-politieke studie van de Franse Revolutie in de Angelsaksische historiografie verdergezet. Toonaangevend zijn hier het vroege werk van George Rudé en Charles Tilly.⁷ De wetenschappelijke achtergrond van de historicus Rudé en de historicus-socioloog Tilly zorgde in de pioniersperiode nog voor een duidelijk methodologisch onderscheid. Terwijl Rudé verder op zoek ging naar de gezichten in de menigte en zowel Michelet's "Peuple" als Taine's "Populace" demystificeerde, verklaarde Tilly de Vendée met behulp van meetbare, anonieme moderniseringsindicatoren.

Zowel George Rudé als Charles Tilly hebben dan de stap gezet van de Franse Revolutie naar vormen van sociaal-politieke agitatie in een breder historisch perspectief. Door meer en meer gebruik te maken van interdisciplinaire methodes is een conceptuele consensus tussen deze en andere vertegenwoordigers van de Britse "grassroots history" en de "social science history" in de V.S. ontstaan. Het studie-object leent zich overigens niet zo goed tot eng-historische of rigoureuze sociaal-wetenschappelijke benaderingen. Het is ook frappant dat de traditionele methodologische grenslijnen tussen sociale en politieke geschiedenis vervagen op dit onderzoeksterrein. Het verschijnsel straatagitatie is een recurrent evenement in de geschiedenis en dat blijkt geen contradictio in terminis. Een microstudie van zo'n evenement kan de onderliggende sociale

5. LEFEBVRE G., *La grande peur*. Paris, 1953; Id., *Etudes sur la Révolution française*, Paris, 1963.

6. SOBOUL A., *Les Sans-Culottes parisiens de l'An II*. Paris, 1958.

7. RUDE G., *The Crowd in the French Revolution*. Oxford, 1959; TILLY C., *The Vendée. A Sociological Analysis of the Counterrevolution of 1793*. New York, 1964.

structuren blootleggen – het evenement als topje van de ijsberg – maar de gebeurtenis kan op zijn beurt duurzame verschuivingen teweeg brengen in de sociale structuur.⁸

Vanuit politiek gezichtspunt hebben we te maken met collectieve acties van handelende actoren. Een collectieve actie is echter niet de som van de individuele intenties van de deelnemers. Als er iets als een collectieve wil of intentie zou bestaan, dan is de verklaring van de actie daar niet uitsluitend tot te herleiden, evenmin als tot een materialistische wetmatigheid.

Wel verkrijgt de politieke geschiedenis een nieuwe dimensie met de speurtocht naar motieven en bedoelingen van de agerende massa. De historicus krijgt toegang tot het anders in de bronnen heel zwijgzame gewone volk. Precies omdat een agitatiemoment, ondanks de recurrentie, door de tijdgenoten niet gezien wordt als een vanzelfsprekende component van het dagelijks leven, levert het een stapel bronnenmateriaal op aan de historicus die vragen stelt aan mensen die nauwelijks hun (geschreven) stempel gedrukt hebben op de geschiedenis. Het antwoord wordt in eerste instantie gegeven door de gevoerde acties, die dikwijls meer vertellen over de leef- en denkwereld van gewone mensen dan sporadische beschrijvingen door geletterde elitefracties. In die optiek blijkt ook de recente steeds meer uitgesproken wetenschappelijke focusverschuiving van elitaire naar populaire geschiedenis en van sociale structuren naar mentaliteiten, te convergeren met de boven in grote lijnen geschetste onderzoekstraditie.⁹ We mogen hierbij echter niet uit het oog verliezen dat de agerende massa nooit de enige betrokken partij is.¹⁰ Een actie is daarom telkens te beschouwen als een interactie tussen verschillende actoren in de sociaal-politieke arena, die elite en oppositie in een

8. LE ROI LADURIE E., Événement et longue durée dans l'histoire sociale. L'exemple chouan. In: *Le territoire de l'historien*. Paris, 1973, pp. 169-185.

9. Zie hierover: IGGERS G., *New Directions in European Historiography. Revised Edition*. London, 1985, pp. 75-205; LE GOFF J., *La Nouvelle Histoire*. Paris, 1988, pp. 9-75; RUDE G., *Ideology and Popular Protest*. London, 1980; STONE L., The Revival of Narrative: Reflexions on a New Old History. *Past and Present*, 16, (1979), pp. 3-24; HOBBSAWM E., The Revival of Narrative: Some Comments. *Past and Present*, 17, (1980), pp. 3-9.

10. TILLY C., Models and Realities of Popular Collective Action. *Social Research*, 52, (1985), 4, pp. 717-747; Id., The analysis of popular collective action. *European Journal of Operational Research*, 30, (1987), pp. 223-229.

dynamisch proces verbindt. We komen hier in de volgende paragraaf op terug.

2. CONCEPTEN EN MODELLEN UIT DE SOCIALE WETENSCHAPPEN: EEN KRITISCHE EVALUATIE

a. De frustratie-agressietheorie

Het is niet verwonderlijk dat psychologiserende modellen lange tijd als standaardverklaringen voor straatruoer hebben gegolden. De sociaal-psychologen waren omzeggens de eersten die wetenschappelijke aandacht schonken aan een fenomeen dat breed-maatschappelijk bestempeld werd als irrationeel, afwijkend en agressief. Deze stereotyperingen vinden we terug in het werk van Gustave Le Bon, de vooringenomen peetvader van de massapsychologie.¹¹

Binnen de sociale psychologie leek de door Dollard in 1939 geformuleerde frustratie-agressiehypothese van toepassing op straatagitatie. De krachtigste versie van de hypothese luidt dat frustratie, het onlustgevoel dat optreedt bij het niet bereiken van een gesteld doel, altijd een agressieve reactie tot gevolg heeft. Agressieve massa-acties zijn dan het geaccumuleerde resultaat van individuele frustratiegevoelens. Naarmate de frustratie toeneemt, stijgt ook het agressiepeil. Zo wordt een kritische massa van individuele woede bereikt, met een collectieve sociale explosie als resultaat. Verondersteld wordt dus een monocausale relatie tussen in feite individuele gevoelens, die wanneer ze gedeeld worden, zich uiteindelijk ontladen in een kolkend massaal protest.

De sociaal-psycholoog L. Berkowitz heeft het deterministische karakter van de zuivere frustratie-agressiehypothese in een aantal opzichten geamendeerd, zonder dat hij echter aan de geldigheid van het referentiekader twijfelt:¹² 1) frustratie leidt niet noodzakelijk tot agressie; 2) de permanente frustratie-ervaring brengt gewoonlijk een gevoel van machteloosheid met zich mee en kan finaal in apathie omslaan; 3) agressief gedrag is niet noodzakelijk het resultaat van

11. LE BON G., *Psychologie des foules*. Paris, 1895 (ettelijke keren herdrukt).

12. BERKOWITZ L., Frustration, Comparisons and other Sources of Emotion Arousal as Contributors to Social Unrest. *Journal of Social Issues*, 28, (1972), pp. 82-85.

frustratie, wat impliceert dat ook tevreden individuen aan protestacties hun deelneming kunnen verlenen. Een eigenaardige denklijn,¹³ die bij nader inzien de frustratie-agressietheorie volledig op losse schroeven zet, is dat frustratie ook kan omgezet worden in niet agressief en zelfs constructief gedrag. Dit betekent een bocht van 180 graden tegenover de destructiviteit, inherent aan het begrip agressie.

De relatie permanente frustratie - machteloosheid - apathie, wijst in de richting van de rationaliteit en instrumentaliteit van collectief actievoeren: als men voortdurend gefrustreerd wordt in pogingen om doelstellingen te verwezenlijken en mutatis mutandis collectieve acties geen effect of eerder een boemerangeffect sorteren, zal men niet meer agiteren (en omgekeerd?).

Deze enkele argumenten tonen reeds voldoende aan dat de instantpsychologie, waar de frustratie-agressietheorie uiteindelijk op neer komt, niet zeer solide blijkt te zijn.

Hiermee is niet gezegd dat individuele frustratie of woede geen rol spelen in situaties waar de massa de straat op gaat. Wel is gezegd dat de frustratie-agressiehypothese bezwaarlijk als adequaat verklaringsschema kan dienen.

b. Het relatieve deprivatiemodel

Het relatieve deprivatiemodel is in de sociale wetenschappen wellicht het beroemdste model om protestgedrag te verklaren. Het is een beter doortimmerde versie van de frustratie-agressietheorie. Het begrip relatieve deprivatie werd geïntroduceerd door T.R. Gurr met zijn boek *Why Men Rebel*.¹⁴

Centraal staat opnieuw persoonlijke ontevredenheid, die in verband gebracht wordt met de sociale ladder. De voornaamste bron van ontevredenheid is de kloof tussen de verwachtingen van een individu over datgene waar hij/zij meent recht op te hebben (goederen, waarden, status,...) en de (mogelijkheden tot) realisatie van die verwachtingen. Het aanvoelen van die kloof definieert men als relatieve deprivatie. De kern van alle verschillende versies van het relatieve deprivatiemodel is dat het om een subjectief en relatief

13. Id., *Agression: a Social-Psychological Analysis*. New York, 1962, pp. 26-50.

14. GURR T.R., *Why Men Rebel*. Princeton, 1969.

ervaren van de genoemde kloof gaat, zodat objectieve factoren niet noodzakelijk een bepalende rol spelen bij het ontstaan van ontevredenheid enerzijds en een potentieel voor collectieve actie anderzijds.

De vragen die rijzen bij dit model zijn niet gering en bovendien zijn de resultaten van empirisch onderzoek ontgoochelend in verhouding tot de theoretische inspanningen,¹⁵ die vrij ondoorzichtige literatuur opleveren. Een staal uit de netelige vragenlijst: welke relatie bestaat er tussen objectieve sociaal-economische factoren en deprivatiegevoelens? Wat is de impact van deprivatie op het zogenaamde protestpotentieel? Hoe concretiseert zich de veronderstelde relatie tussen relatieve deprivatie, ontevredenheid en bereidheid tot protest? Als er een protestpotentieel of betogingsattitude aanwezig is, hoe wordt dat hard gemaakt in collectieve acties?

De meeste pogingen om het relatieve deprivatiemodel te operationaliseren, zijn gestrand op definitie-, meet-, en vergelijkingsproblemen. Toch heeft een kritisch team politicologen geprobeerd een meetinstrument te ontwikkelen om tot "deprivatiescores" te komen, op basis van een vragenlijst en een "tevredenheidsschaal." De computerverwerking van een steekproef leverde als belangrijkste conclusie op dat de veronderstelde causale relatie tussen de verschillende indicatoren van deprivatie enerzijds en van actiebereidheid anderzijds veeleer zwak is. Het onderzoeksteam schrijft dat negatieve resultaat gedeeltelijk toe aan het gebrekkige methodologisch instrumentarium, maar bevestigt anderzijds ook ons vermoeden van een "missing link" in het relatieve deprivatiemodel. De politicologen stellen nl. dat een politieke vertaling *conditio sine qua non* is in de oorzaak-gevolgketting die ontevredenheid met actiebereidheid en finaal met actie verbindt.¹⁶

Dit is echter een focusverschuiving naar het politieke niveau, waar relatieve deprivatie als adequate verklaringsfactor zonder twijfel uitgeschakeld mag worden.

15. Zie hierover BARNES S.H., HEUNKS F., FARAH B., *Personal Dissatisfaction*. In: BARNES S.H., KAASE M. et al., *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, 1979, pp. 381-396; MULLER E.N., *Aggressive Political Participation*. Princeton, 1979, pp. 180-182.

16. BARNES S.H., HEUNKS F., FARAH B., *op.cit.*, pp. 385-389 (empirisch onderzoek) en pp. 395-396 (politieke verklaringsfactor).

Voor het historisch onderzoek, dat van statische opiniepeilingen en van verklaringen over potentieel protestgedrag zo mogelijk nog minder empirisch resultaat kan verwachten, is de dynamische versie van het relatieve deprivatiemodel aantrekkelijker. Een veel geciteerd auteur op dit terrein is J. Davies die zich op reuzen als Marx en de Tocqueville gesteund heeft voor zijn modelmatige benadering van revoluties.¹⁷ Volgens Davies associeerde Marx de (nakende) revolutie met afnemende verwachtingen – Verelendung – terwijl de Tocqueville precies tot het tegenovergestelde inzicht was gekomen: de Franse Revolutie als resultaat van toenemende verwachtingen bij de burgers, die niet snel genoeg ingelost werden. De combinatie van deze twee elementen bracht Davies op de hypothese dat een revolutie volgt op een periode waarin een onhoudbare kloof groeit tussen het verwachtingspatroon van de bevolking en de realisatie van die verwachtingen, terwijl in de voorafgaande periode dat verwachtingspatroon precies gevoed is geworden door een stijgende tendens in positief bevonden verwezenlijkingen.

Ook hier stelt zich het probleem dat het zeer moeilijk is de hypothese empirisch te verifiëren of te falsifiëren.¹⁸

Relatieve deprivatie lijkt een *passe-partout* begrip, dat de tijd-en plaatsgebonden dimensies tussen haakjes zet. Het zoeken naar een universeel toepasbare theorie heeft sociologen al vaker de concrete maatschappelijke verhoudingen uit het oog doen verliezen.¹⁹ Het onderzoek van collectieve actie blijkt in de sociologie overigens weer aan betekenis te winnen, precies door de introductie van de tijdsdimensie en van historische factoren.²⁰

c. *Het sociaal-economisch reductionisme*

Een niet onbelangrijke verdienste van de relatieve deprivatietheorie is dat absolute, materiële deprivatie als directe oorzaak van sociale onrust expliciet van de hand gewezen wordt. De Britse

17. DAVIES J., *Towards a Theory of Revolution*. *American Sociological Review*, (1962), 1, pp. 5-19; Id., *When Men Revolt and Why*. New York, 1972.

18. Zie het commentaar van TILLY C., *From Mobilization to Revolution*. Reading, 1978, p. 207.

19. LORENZ C., *De constructie van het verleden*. Meppel, 1987, pp. 227-229.

20. TILLY C., *As Sociology meets History*. New York, 1981, pp. 44-46.

historicus E.P. Thompson heeft het in dit verband over "a spasmodic view of popular history:"

"According to this view the common people can scarcely be taken as historical agents before the French Revolution. Before this period they intrude occasionally and spasmodically upon the historical canvas, in periods of sudden social disturbance. These intrusions are compulsive, rather than self-conscious or self-activating: they are simple responses to economic stimuli. It is sufficient to mention a bad harvest or a down-turn in trade, and all requirements of historical explanation are satisfied."²¹

Verscheidene beoefenaars van sociaal-economische geschiedenis hebben inderdaad gepoogd indicatoren van de economische conjunctuur te correleren met momenten van sociale onrust. Het meest misprezen voorbeeld van een dergelijke benadering is de "social tension chart" van Walt Rostow, gebaseerd op een combinatie van de index van de graanprijzen en fluctuaties in de handelscyclus.²² Eigenlijk sluit deze benadering min of meer aan bij de frustratie-agressietheorie, in de zin dat economische fluctuaties sociale spanningen genereren die zich vervolgens dwangmatig ontladen in plunderingen, revoltes, stakingen enz.

Tegen dit sociaal-economisch reductionisme zijn een aantal fundamentele bezwaren gerezen.²³ Een eerste bezwaar is van methodologische aard: welke indicatoren moeten gebruikt worden om economische fluctuaties te verbinden met sociale onrust? Een tweede bezwaar is theoretisch: hoe verhoudt de materiële onderbouw zich tot een verschijnsel "aan de oppervlakte" van de geschiedenis als men ervan uitgaat dat er een direct verband bestaat tussen de economische conjunctuur en protest? Een derde bezwaar is van evaluerende aard. De reductie van beschrijving en verklaring tot sociaal-economische variabelen, vernauwt het waarnemingsveld van de historicus. De

21. THOMPSON E.P., *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past and Present*, 50, (1971), pp. 76.

22. ROSTOW W., *British Economy in the Nineteenth Century*. Oxford, 1948.

23. Zie THOMPSON E.P., *op.cit.*, passim; PERROT M., *Les ouvriers en grève: France, 1871-1890*. Lille, 1975, pp. 720-726; SHORTER E., TILLY C., *Strikes in France, 1830-1968*. London, 1974, pp. 340-343; Id., *Les vagues de grèves en France, 1890-1968*. *Annales*, (1973), 4, pp. 857-887 (met het "Débat autour de l'article de Ch. Tilly en E. Shorter" door M. Perrot en C. Durand, *ibidem*, pp. 888-894).

agitatie lijkt verklaard als een economische impuls, zoals honger of een daling in de levensstandaard is vastgesteld.

Straatagitatie maakt echter op vrij unieke wijze het anders in de bronnen zwijgzame gewone volk als historisch agent toegankelijk. Het economisch reductionisme onderschat de complexiteit van motieven en belangen, de invloed van gedragsregels op verschillende actievormen, de sociaal-politieke strategieën van de betrokken actoren. Bij de reductie van verklaringen tot economische variabelen verdwijnt dus een schat aan bronnenmateriaal uit het historisch blikveld en krijgen vele vragen geen antwoord, omdat ze eenvoudig niet gesteld worden. Zo de vraag waarom "het volk" nu eens stil blijft en zich bij de omstandigheden neerlegt en dan weer een menigte de straat op gaat, reageert, ageert om sociaal-economische omstandigheden te beïnvloeden en hoe men daar in slaagt of faalt.

Een sociaal-politieke benadering roept dit soort vragen op en geeft ook sleutels om ze te beantwoorden.

d. Een sociaal-politieke focus

Sinds de contestatiebeweging in de jaren zestig is "politieke actie" aan een begripsverruiming toe en verkregen ook minder conventionele actiemiddelen de belangstelling van politicologen en politiek sociologen. Terwijl vroeger de focus uitsluitend gericht was op de gevestigde kanalen langs welke de burger zijn stem kan laten horen in de politieke arena, kregen langzamerhand ook de niet-geïnstitutionaliseerde politieke actiemiddelen wetenschappelijke relevantie.

Een vruchtbaar uitgangspunt hierbij is ongetwijfeld het zogenaamde "repertoire van politieke actiemiddelen," waarin op basis van de graad van institutionalisering een classificatie wordt aangebracht. Binnen de dichotomie geïnstitutionaliseerde - niet-geïnstitutionaliseerde politieke actiemiddelen vinden we het scala van actievormen terug dat de burger in een democratische samenleving in principe ter beschikking heeft voor de input van eisen en belangen in het politiek besluitvormingsproces. Het repertoire van politieke actiemiddelen geeft vorm aan de dynamische relatie tussen geregeerden en geregeerden, tussen elite en basis. De relatie tussen politieke actoren, die hier schematiserend tussen de powers-that-be en de rest van de burgers gelegd wordt, is essentieel een machtsverhouding. In een politiek systeem, in het bijzonder in een democratie, zijn de machtsver-

houdingen tussen elite en basis geen eenrichtingsverkeer. Het gaat om een voortdurende interactie, waarbij de burger voor de articulatie van eisen en belangen het repertoire van politieke actiemiddelen aanwendt. De dynamische machtsverhouding tussen politieke elite en basis heeft een aanzienlijk conflictgehalte, omdat de eisen en belangen in de politieke arena meestal sterk uiteenlopend zijn en bovendien kunnen botsen met de belangen waaraan de politieke elite zijn macht ontleent. Een politiek systeem functioneert uiteraard niet op zichzelf maar in een permanente wisselwerking met de economische en sociale omgeving waarin voortdurend veranderingsprocessen aan het werk zijn, die nieuwe eisen en belangen genereren of gevestigde gedragsregels en belangen ondermijnen.

In welke mate het mogelijk is dat de maatschappelijke basis daadwerkelijk macht uitoefent, is afhankelijk van het politiek regime, dat volgens David Easton uit drie componenten bestaat: waarden, normen en gezagsstructuren.²⁴ Binnen de politieke elite bestaat een minimum aan consensus die erop gericht is het politiek regime en de waarden, normen en gezagsstructuren die er deel van uitmaken, te verdedigen tegenover oppositionele krachten.²⁵ Het politiek regime en de elitaire consensus begrenzen op verschillende vlakken de mogelijkheden van de burgers om macht uit te oefenen. Het democratisch ideaal, "de macht door en voor het volk" is zeker wat twistappels betreft altijd een proces van lange adem. Elk democratisch systeem is in dat licht per definitie onvolkomen.

Eén van de niveaus waarop een democratisch politiek regime "de macht door en voor het volk" kan begrenzen, is dat van het repertoire van politieke actiemiddelen. Door in 1831 grondwettelijk een beperkt kiesrecht vast te leggen, werd aan de meerderheid van de Belgische bevolking het democratisch machtsinstrument bij uitstek ontzegd. Een geïnstitutionaliseerd politiek actierepertoire was, behoudens het grondwettelijk petitieright, niet voorhanden. Dit is een eerste, zeer belangrijke en concrete oorzaak van sociaal-politieke agitatie of niet-geïnstitutionaliseerde politieke actie, wat in de Belgische politieke geschiedenis herhaaldelijk bevestigd is.

24. EASTON D., *A Systems Analysis of Political Life*. New York, 1965, pp. 198-209.

25. DE WACHTER W., *Elitaire consensus en veranderingen*. *Civis Mundi*, (1972), 8, p. 231.

De vraag in hoeverre de niet-geïstitutionaliseerde vormen van politieke actie door het politiek regime begrensd en beperkt kunnen worden, is uitermate interessant. De Belgische grondwet bijvoorbeeld, geeft hierop een niet geheel ondubbelzinnig antwoord. In de grondwettelijke rechten en vrijheden, die een belangrijke component vormen van het waardencomplex dat het Belgisch politiek regime schraagt, vindt men een fundamenteel gedogen van het recht op manifesteren. Artikel 19 bepaalt edoch het volgende:

“De Belgen hebben het recht vreedzaam en ongewapend te vergaderen, mits zij zich gedragen naar de wetten, die het uitoefenen van dit recht kunnen regelen zonder het echter aan een voorafgaand verlot te onderwerpen. Die bepaling is niet van toepassing op bijeenkomsten in open lucht, die ten volle aan de politiewetten onderworpen blijven.”

We noteren het verband met de openbare orde. Openbare ordehandhaving heeft een cruciale betekenis in de machtsverhoudingen tussen politieke elite en oppositie op straat. De relatie tussen openbare en politieke orde kan in het algemeen heel hecht genoemd worden.²⁶ We verwijzen hier enkel naar een illustratieve passage uit een omzendbrief met gecoördineerde algemene onderrichtingen inzake ordehandhaving, van de Minister van Binnenlandse Zaken, verschenen in het Belgisch Staatsblad van 19 december 1987:

“[...] de openbare orde [is] de toestand van politiek, sociaal en economisch evenwicht van het land en van de interne stabiliteit van de Staat [...], binnen een wettelijk vastgelegd kader en [...] deze orde [is] het resultaat

26. Zie DELFOSSE P., *Ordre public et conflits sociaux dans la société belge (1830-1914)*. Louvain-la-neuve, 1980, volume 3; DENECKERE G., *De straat op. Effectanalyse van hoofdmomenten van sociaal-politieke agitatie in België*. Gent, 1986 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); FJNAUT C., *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als politieke instelling*. Antwerpen, 1979; FOUTRE G., *Een onderzoek naar de werking van het Belgisch politionele apparaat. 1830-1848*. Gent, 1985, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); KEUNINGS L., *De geschiedenis van het Brusselse politiekorps (1831-1914)*. *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, (1983), 145, pp. 149-184; Id., Une étape dans l'histoire de l'appareil policier belge: les troubles de juin 1899 à Bruxelles. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, (1986), 4, pp. 718-761; Id., Geheime politie en politieke politie in België. 1830-1914. *Panopticon*, (1988), pp. 128-159; LOPEZ G.A., STOHL M., eds., *Government Violence and Repression: an Agenda for Research*. Westport, 1986; MESTDAG A., *De wet van de straat...Onderzoek naar de effecten en de functie van sociaal-politieke agitatiemomenten in België*. Gent, 1987, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

[...] van de uitoefening van individuele vrijheden volgens de vereisten van het algemeen belang van de gemeenschap [...]"²⁷

Terwijl het recht op vreedzaam manifesteren al sinds 1831 grondwettelijk is vastgelegd in België, is het tot op vandaag niet als politiek actiemiddel geïnstitutionaliseerd en ook niet als zodanig erkend. Het "ordeverstoring" potentieel dat straatagitatie zowel in politionele als in politieke termen bedreigend maakt, noopt het politiek regime tot een waakzame tolerantie, die bij daadwerkelijke bedreiging ruimte laat voor indijkende strategieën en interventies.

Het concreet beschikbare arsenaal van politieke actiemiddelen is tijdgebonden en veranderlijk en vandaar ook altijd begrensd door concrete historische omstandigheden. Men hoeft slechts aan de stapsgewijze democratisering van het stemrecht te denken om in te zien dat het repertoire van politieke actiemiddelen van de meerderheid van de Belgische bevolking aan een institutionele uitbreiding onderhevig is geweest. Als resultaat overigens van een dynamische interactie tussen elite en oppositie (op straat).

Maar ook het niet-geïnstitutioniseerd actie-repertoire, waarop de greep van de overheid per definitie minder groot is, blijkt in de loop van de geschiedenis te veranderen.

Volgens Charles Tilly verandert dat repertoire op grond van fluctuaties in belangen, organisatie en opportuniteit. In zijn wellicht stoutmoedigste boek *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*, vraagt hij zich af hoe grote, interdependente veranderingsprocessen de belangen en organisatie van gewone mensen transformeerden tussen 1598 en 1984 en hoe de alledaagse strijdvormen zich aanpasten aan die veranderingen. Een uitdaging voor het historisch onderzoek: "We must survey from the ground the same terrain that high-flying historians have mapped into regimes, wars, crisis and transitions."²⁸

Vandaar dat het traditionele politieke blikveld moet verruimd worden: politiek gaat om macht en niet enkel om regeringen, verkozen parlementen, partijen en grote staatslieden. Een visie die

27. Belgisch Staatsblad, 19.12.1987, pp. 19094-19100.

28. TILLY C., *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*. Cambridge, Mass., 1986, pp. 5-9.

overigens meer en meer aanhangers krijgt in de historische wereld, ook uit een eerder onverwachte hoek. Jacques Le Goff:

“[...] si l'école des Annales a eu raison de combattre une histoire politique superficielle et événementielle à courte vue, une histoire de la politique au sens politicien du terme, il importe de bâtir une histoire *du* politique, qui soit une histoire du *pouvoir* sous toutes ses faces qui ne sont pas toutes politiques [...]”²⁹

De impact van grote transformaties als de ontwikkeling van het kapitalisme, de machtsconcentratie in de nationale staat en proletarisering wordt, als we verder Tilly's paradigma volgen, gekristalliseerd in een sociaal-politiek interactieproces, waarbij minstens twee collectieve actoren betrokken zijn: degene die ageert en het doelwit van de actie. Bekeken van onderuit, wordt in het verschuivende repertoire van actiemiddelen een alledaagse, discontinue machtsstrijd weerspiegeld.

Tilly situeert omstreeks 1850 een definitieve breuk in de strijdvormen van de Franse bevolking.³⁰ In grote lijnen had het repertoire van 1650 tot 1850 een *parochiaal* bereik en was *patronage* een belangrijke karaktertrek. Zo werd gebruik gemaakt van de institutionele actiemiddelen van (lokale) overheden, hetzij als karikatuur, hetzij als tijdelijke overname van hun prerogatieven in naam van de lokale gemeenschap. Zo verdedigde men de gevestigde belangen, wanneer de autoriteiten in gebreke bleven of zich onwaardig gedroegen. De mensen die optraden in het kader van het “oude” repertoire vertegenwoordigden eerder een corporatie of een gemeenschap, dan een specifieke eis. Er werd doorgaans een beroep gedaan op machtige lokale “beschermheren” om misstanden recht te trekken en om te bemiddelen in geschillen waar autoriteiten buiten de gemeenschap bij betrokken waren. Klachten en eisen werden bij voorkeur vertolkt op publieke feesten, carnavals (de wereld op zijn kop) en geautoriseerde openbare bijeenkomsten als marktdagen en terechtstellingen. Het recurrente gebruik van een oneerbiedige symboliek in de vorm van effigie-verbrandingen, schijnprocessen en andere rituele pantomimes houdt eveneens verband met het gepatro-

29. LE GOFF J., *op. cit.*, p. 17.

30. TILLY C., *loc. cit.*, pp. 390-398.

neerd, geautoriseerd karakter van het oude repertoire. Het parochiale, lokale bereik van de acties kwam dan weer tot uiting in de symbolische doelwitten: de huizen van de slechteriken in plaats van de zetels van nationale macht.

Het gevarieerde repertoire bevatte volgende, vandaag vrij exotische actievormen: voedselrellen, die doorgaans uit de inbeslagname van graan bestonden of pogingen waren om graan beneden de vrije marktprijs te doen verkopen; collectieve invasies van verboden, onteigende gronden of bos; vernielen van tolhekken en andere barrières; charivaris en serenades; stukslaan van machines; verdrijven van belastinginners en outsiders; plunderen van privé-eigendom; opvoeren van populaire rechtspraak; turnouts.

“Rellen” en “wanordelijkheden” hadden een aantoonbare onderliggende logica, doelmatigheid en inherente orde, wortelend in de gebruiken, organisatie en rechtvaardigheidsbeginselen van de alledaagse mentale, sociale en politieke context. De transformaties van die alledaagse context, de geaccumuleerde ervaring met collectieve acties en de courante repressiepatronen vormden de hoofddeterminanten van enerzijds het ontstaan en anderzijds de verschuivende vormgeving van agitatie.

Vanaf het midden van de 19de eeuw waren de boven in grote lijnen beschreven actievormen welhaast verdwenen, andere middelen hadden een nieuw repertoire doen ontstaan. In plaats van een parochiaal, hebben de nieuwe actievormen een *nationaal* bereik: ze lenen zich tot een bredere coördinatie en organisatie. In tegenstelling tot het oude, gepatroneerde repertoire is het nieuwe tevens *autonoom*: er worden nieuwe eisen gelanceerd met actiemiddelen die niet tot het rolpatroon van de overheid behoren. Men komt op straat voor de articulatie van een specifiek belang of met een speciale eisenbundel en dat doorgaans in naam van een formele vereniging of organisatie. De rivaal, gewoonlijk de nationale politieke elite, wordt direct geconfronteerd met de oppositie, terwijl vroeger de “beschermheer” aangemaand werd om een bemiddelende rol te spelen, mede als gevolg van het lokale bereik van de oude actievormen (is de anti-rakettenbetoging in dit opzicht een hedendaagse variant?). In plaats van geautoriseerde openbare bijeenkomsten aan te wenden om verzet te ventileren, gaat men in het kader van het nieuwe actierepertoire veel meer expliciet en autonoom mobiliseren voor de articulatie van eisen en belangen. Er worden op straat programma’s, slogans, tekens

van een gedeeld politiek bewustzijn gedemonstreerd. Men verkiest tenslotte actie te voeren in een vooral zichtbare, publieke ruimte; de aantrekkingskracht van symbolische doelwitten is nog steeds groot, alleen is het geviseerde machtscentrum verschoven, parallel met de concentratie van de politieke besluitvorming in de nationale instellingen.

Het repertoire dat omstreeks 1850 het oude in de schaduw zet, is bekend en vertrouwd: de staking, de betoging, de verkiezingsbijeenkomst, de publieke meeting, de sociale beweging, de petitiemars, de geplande opstand, de schending van officiële vergaderingen.

Natuurlijk zijn de classificaties parochiaal/nationaal en gepatrooneerd/autonoom, wetenschappelijke simplificaties van de werkelijkheid. De overgang van het oud naar het nieuw actierepertoire was geen glad chronologisch proces.

Uit de geschiedenis van sociaal-politieke agitatie in België sedert 1830, blijkt dat op hoofdmomenten duidelijk mengvormen van oud en nieuw gestalte kregen.³¹ We moeten dus rekening houden met een diversiteit aan actiemiddelen die slechts van op een behoorlijke afstand afgelijnd en opgesplitst kunnen worden.

We zijn geneigd in de laatste decennia een nieuwe verschuiving in actievormen, actoren, doelwitten en twistappels op te merken.³² Wat het actie-repertoire betreft, hebben de jaren zestig nieuwigheden aangebracht als sit-ins, sleep-ins, verkeersblokkades, bezettingen en geëngageerde rock-concerten (die vandaag de speerpunten van internationale media-belangstelling lijken te worden). De verschillende vormen van terrorisme horen o.i. niet in het rijtje thuis, omdat de acties niet door een massa gedragen worden maar door extremistische minderheden, of ze zich nu als Robin Hoods presenteren of niet.

In de stoute jaren zestig verschenen ook nieuwe actoren op het politieke toneel, wat in België ondermeer als gevolg had dat de traditionele zuilorganisaties hun monopoliepositie in het betogingsveld verloren. De acties kregen opvallend opnieuw een eerder lokaal bereik, wat verband houdt met het motto "kleinschaligheid en decentralisering" dat een mozaïek van basis- en buurtbewegingen

31. DENECKERE G., *op. cit.*; MESTDAG A., *op. cit.*

32. Tilly relativeert dergelijke stellingname, zie TILLY C., *loc. cit.*, pp. 389-390.

ideologisch en organisatorisch inspireert.³³ Even opvallend is het vaak ludieke aspect van "alternatieve" acties, dat herinnert aan de rituele symboliek van het oude repertoire.

De belangrijkste mutatie wat de geviseerde machtscentra betreft, is ongetwijfeld de tendens tot internationalisering. In de periode 1953-1967 was 9 à 10% van de betogingen in België gericht tegen buitenlandse machtscentra, terwijl dat percentage in de jaren 1968-1973 opklom tot 25,3% of 756 betogingen met een totaal van 409.892 deelnemers.³⁴ De mundialisering van de machtsverhoudingen wordt tevens weerspiegeld in de strijdpunten die op straat tot uitdrukking komen: ontwapeningseisen, anti-NAVO-slogans, boeren tegen het E.G.-landbouwbeleid.³⁵

Het toenemend aantal demonstraties tegen de "onrechtvaardigheid in de wereld" in het algemeen, is een teken van wat R. Inglehart een kosmopolitische politieke identiteit genoemd heeft.³⁶ Dat kosmopolitisme maakt integrerend deel uit van het post-materialistische waardencomplex, dat ook het milieuvraagstuk, welzijn, vrede, mensenrechten, democratisering, seksuele vrijheid en anti-racisme bevat. Kortom, de zachte waarden die sinds de contestatie van de welvaartsstaten hun plaats op de maatschappelijk-politieke agenda hebben verworven en er ondanks de no-nonsense mentaliteit van de jaren '80 nog prijken. De penetratie van de post-materialistische waarden in het politiek besluitvormingsproces is een gevolg van niet-geïnstitutionaliseerde politieke acties uitgaande van het "alternatieve" bevolkingssegment. De mobilisatiekracht van de nieuwe thema's werd immers het vroegst weerspiegeld in het betogingsveld. De doorbraak van de groene beweging kreeg pas recenter een geïnstitutionaliseerd karakter en de tendens dat de traditionele partijen de post-materialistische eisen ook in hun programma's een prominente plaats geven, is vandaag manifest aanwezig.

33. SMITS J., Het boemerangeffect van straatkeien. Betogingen als spiegel van de samenleving. *De Nieuwe Maand*, (1985), 7, p. 41.

34. Id., *Democratie op straat. Een analyse van de betogingen in België 1953-1974*. Leuven-Amersfoort, 1984, p. 293.

35. Ibidem, pp. 140-147 en 158-163.

36. INGLEHART R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, 1977, pp. 330-334.

3. EEN SOCIAAL-POLITIEK DENKRAAM VOOR CASE-STUDIES

Op grond van o.i. relevante sociologische en politicologische hypothesen met betrekking tot collectieve sociaal-politieke actie bouwden we een flexibel theoretisch model op dat functioneel is als heuristische leidraad voor case-studies en als basis voor vergelijkend onderzoek.³⁷ Uitgangspunten zijn de onder punt 2.4 toegelichte sociaal-politieke interactie tussen elite en oppositie en het historisch begrensde actierepertoire dat de oppositie als machtsinstrument kan aanwenden.

We gaan er verder van uit dat het bestaan van een conflictsituatie een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde is voor de vertaling van het conflict in een niet-geïstitutionaliseerde actie. In de eerste plaats moet er een reden zijn waarom een niet-geïstitutionaliseerd middel uit het actierepertoire wordt gebruikt. In het algemeen zullen oppositionele krachten de straat gebruiken als ze geen mogelijkheden hebben of zien om hun eisen en belangen via geïstitutionaliseerde kanalen te doen gelden, wegens de ontoegankelijkheid of ineffectiviteit van die kanalen.

De cruciale schakel in de vertaling van een belangenconflict naar een politieke actie op straat is het *mobilisatieproces*. Een collectieve actie is dus altijd het produkt van een mobilisatie.³⁸ Dat houdt ook in dat de actie en de actievormen in hoge mate mede bepaald worden door dat proces. Hoofddeterminanten van een mobilisatie zijn organisatie, communicatie en leidersfiguren.

Zonder een minimum aan *organisatie* kan van een massamanifestatie geen sprake zijn. Het is nochtans geen essentiële voorwaarde dat een formele organisatie met een goed uitgebouwde infrastructuur vanuit de top zichtbaar en hoorbaar de achterban mobiliseert. Het is mogelijk dat de mobilisatie van onderuit geïntroduceerd wordt. Ook in gevallen waar acties als spontane, ongeorganiseerde uitbarstingen

37. DENECKERE G., *op. cit.*; MESTDAG A., *op. cit.*

38. HOLVOET L., De betoging als produkt van een mobilisatieproces. *Res Publica*, (1978), 4, pp. 611-646; TILLY C., *From Mobilization to Revolution*, *op. cit.*, VAN DOORN J.A.A., *Met man en macht. Sociologische studies over maatschappelijke mobilisatie*. Meppel, 1973.

voorgesteld worden, gaat achter die acties altijd een organisatorisch bepaald mobilisatieproces schuil. Dat is althans onze hypothese, ervan uitgaande dat de samenleving uit verschillende organisatievormen bestaat en dat informele vormen evengoed op gemeenschappelijke belangen gebouwd worden als formele, expliciet gestructureerde organisaties.

Communicatiemedia vormen een noodzakelijke voorwaarde om een conflict te vertalen en de "massa" tot actie te bewegen. Van welke kanalen en propagandamiddelen maakte de mobiliserende eenheid gebruik, rekening houdend met de historische evolutie van de media? Werd de boodschap mondeling of schriftelijk overgebracht? Welke inhoudelijke strategieën karakteriseerden het communicatieproces?

Bij de mobilisatie spelen tenslotte de *leidersfiguren* of *protagonisten* een bepalende rol. De band die bestaat of gecreëerd wordt tussen legitieme, gezaghebbende of charismatische leidersfiguren, activisten of militanten als referentiegroep enerzijds en "de massa" anderzijds is een essentiële factor. De empirische vaststelling dat het repressieve gerechtelijke optreden doorgaans prioritair de protagonisten viseert, met als doel de beweging te onthoofden, bevestigt de hypothese. Mutatis mutandis is de identificatie van bekende en minder bekende leidersfiguren in procesdossiers een belangrijke bron voor prosopografisch onderzoek.

De aard van het mobilisatieproces en de drie onderliggende hoofddeterminanten zullen in hoge mate bepalend zijn voor het karakter en verloop, de duur, de numerieke sterkte, de geografische concentratie of spreiding van de actie(s) en de sociaal-politieke samenstelling. Maar ook de *opportuniteit* van de actie en de heersende *repressiepatronen* beïnvloeden het mobilisatie- en dus ook het actiegebeuren, tot zelfs in die mate dat er helemaal niet gemobiliseerd wordt ondanks een gegeven conflictsituatie. Het zijn deze factoren die er in de eerste plaats op wijzen dat een actie steeds een interactie is tussen rivaliserende actoren in de sociaal-politieke arena.

Het verzet of de claim die met een niet-geinstitutionaliseerde politieke actie tot uiting wordt gebracht, is altijd doelgericht. De identificatie van de *geviseerde machtscentra* is geen moeilijke opdracht, ook al is de geviseerde bij uitzondering fysiek aanwezig. Op verschillende manieren wordt op straat verduidelijkt waarvoor of waartegen men manifesteert, hetzij direct, hetzij symbolisch. Zo is de keuze van symbolen als doelwit zelden willekeurig. Ondermeer als

gevolg van de traditie dat bijvoorbeeld gebouwen die de geviseerden symboliseren als doelwit van het protest fungeren, houdt een politieke actie waarbij de straat wordt gebruikt, de mogelijkheid in om op *geweld* uit te lopen. Geweld is echter niet inherent aan het gebruik van de straat. Wel zijn sommige actievormen per definitie gewelddadig, als men geweld definieert als het toebrengen van schade aan personen of bezit (b.v. stukslaan van machines). De voornaamste hypothesen die we met betrekking tot het al dan niet gewelddadig verloop van een actie voorop stellen, zijn de volgende: het geweld is niet blind of willekeurig, maar doelgericht en instrumenteel; de eventualiteit van geweld resulteert eens te meer uit interacties tussen de agerende menigte en de geviseerden; door de band tussen openbare en politieke orde verwerft de overheid het geweldsmonopolie dat repressief geweld legitimeert en oppositioneel geweld criminaliseert; heersende repressiepatronen en tolerantiedrempels kunnen derhalve een bepalende rol spelen bij het uitbreken van geweld.³⁹

Tenslotte kan een uiting van protest opgevat worden als een vorm van communicatie. Er wordt een boodschap gezonden naar de sociaal-politieke elite, maar doorgaans ook naar de *publieke opinie*. Omdat minder conventionele acties hoe dan ook een aantrekkingspool zijn voor de sluiswachters van de nieuwsmedia, kan in de media de graad van legitimiteit en geloofwaardigheid gemeten worden, die een agitatiemoment bij de publieke opinie verwerft.

Tot dusver hebben we een kluwen van interdependente factoren trachten te ontwarren, waarvan we veronderstellen dat ze het effect van een agitatiemoment en dus de respons van de politieke elite mede bepalen: numerieke sterkte, geografisch bereik, sociaal-politieke samenstelling, symbolische bedreiging van de geviseerde machtscentra, al dan niet gewelddadig verloop, krediet bij de publieke opinie.

39. ETZIONI A., *op. cit.*; MOMMSEN W.J., HIRSCHFELD G., (ed.), *Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth- and Twentieth-century Europe*. London, 1982; TILLY C., TILLY L., TILLY R., *The Rebellious Century 1830-1930*. Cambridge, Mass., 1975; VAN REENEN P., *Overheidsgeweld. Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie*. Alphen a/d Rijn, 1979; VERSELE S.C., VAN HAECHT A., *La violence institutionnelle. Revue de l'Institut de Sociologie*, (1974), pp. 297-325.

Een laatste, zeer belangrijke factor waaraan het resultaat van een actie uiteindelijk gemeten kan worden, bestaat uit de doelstellingen die de straat wil gerealiseerd zien. De kans op realisatie zal allicht afhankelijk zijn van de maatschappelijke en politieke implicaties van de doelstellingen en de mate waarin de bestaande machtsverhoudingen er al dan niet door ondermijnd worden.

Het is in dit verband ook belangrijk te wijzen op de *richting* van het protest. Verzet men zich tegen bepaalde maatschappelijk-politieke ontwikkelingen die gevestigde belangen aantasten? Of wil men eerder macht verwerven over het maatschappelijk-politieke proces en het met een strijd voor de realisatie van nieuwe eisen (bij)sturen?

Als de historicus met het boven in grote trekken geschetste denkraam afdaalt naar het feitenlandschap, kan hij niet anders dan sceptisch staan tegenover bepaalde interpretaties en diagnoses van tijdgenoten. Zonder dat denkraam blijft men te dicht bij de bronnen. Gezien de bronnen over straatagitatie doorgaans niet geproduceerd worden door mensen die de straat op gaan, maar integendeel afkomstig zijn van hun doelwitten, is het gevaar niet denkbeeldig dat de historicus die te dicht bij de bronnen blijft, de acties dan ook door de bril van de geviseerden bekijkt. Uit de geschiedenis van hoofdmomenten van sociaal-politieke agitatie in België blijkt hoe versluisend, zelfs vervalsend de diagnose van autoriteiten kan zijn; het is een recurrent fenomeen dat wat we als niet-geïnstitutionaliseerde politieke actie definieerden, bijvoorbeeld toegeschreven wordt aan een subversief complot, meestal van communistische of maçonnieke aard of aan manipulaties van beroepsagitatoren.⁴⁰ Dergelijke complottheorieën passen in een depolitiserings- en marginaliseringsstrategie die frequent wordt gebruikt als politieke elites geconfronteerd worden met massaal straatprotest. Dat soort strategie wortelt in een sociaal-politieke problematisering van minder conventionele acties en vertelt

40. DENECKERE G., *op. cit.*; MESTDAG A., *op. cit.*; THEUNISSEN P., 1950: *ontknoping van de koningskwesitie*. Antwerpen-Amsterdam, 1984, pp. 88-90; VERMEULEN U., Het beeld van de Eerste Internationale in de Belgische burgerlijke pers (1865-1877). *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, V, (1974), 3-4, pp. 447-492; Id., De Eerste Internationale als argument in de Belgische partij-politieke strijd. *Ibidem*, VI, (1975), pp. 157-169.

de historicus als zodanig meer over de belangen, opvattingen en doelstellingen van de politieke elites dan over de belangen, opvattingen en doelstellingen van de oppositie op straat.

De aard van de bronnen dwingt de historicus in feite een indirecte heuristiek te volgen. Een theoretisch en interdisciplinair referentiekader is *conditio sine qua non* om traditionele bronnen met andere ogen te bekijken en een louter evenementiële (re)constructie te overstijgen. Maar de eigenschappen van Sherlock Holmes⁴¹ blijven aangewezen om authentieke sporen en tekens van de actoren op straat uit het bronnenmateriaal op te delven en te ontcijferen en dwaalsporen uit de weg te gaan.

4. EEN CASE-STUDY VAN DE INDUSTRIËLE JACQUERIE IN 1886

Vooral omdat de dramatische gebeurtenissen in maart 1886 een manifest keerpunt veroorzaakten in de evolutie van de sociale politiek, hoeft de geschiedenis van het gebeurde niet meer geschreven te worden.⁴² Met deze case-study beogen we dan ook geen volledigheid in de reconstructie van de feiten. De feiten zijn bekend. Het komt ons evenwel voor dat in de historiografie over het oproer van 1886 een beeldvorming domineert die, rekening houdend met de recente ontwikkelingen in het onderzoek naar vergelijkbare fenome-

41. GINZBURG C., Sporen. Wortels van het indicie-paradigma. In: *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*. Nijmegen, 1988, pp. 206-261.

42. DE LAET J.L., *Les grèves de 1886, prélude à 100 ans de progrès social*. Marcinelle, 1986; DELPOSSE P., *op. cit.*, vol. 2, pp. 95-135; FRANK J.A., L'insurrection belge de 1886: "une jacquerie industrielle" vue comme action para-politique. *Revue de l'Institut de Sociologie*, (1975), pp. 163-193; LEFEVRE J., MISONNE D., Témoins châteletains des événements sociaux de 1886 dans le pays de Charleroi. *Le Vieux Châtelet*, (1985), 25, pp. 57-92; MESTDAG A., *op. cit.*, pp. 258-352 ("De arbeidersopstand van 1886"); PECTOR D., FOURIER E., et al., 1886. *La révolte des damnés de la terre*. Charleroi-Brussel, 1986; VAN KALKEN F., *Commotions populaires en Belgique (1834-1902)*. Brussel, 1936, pp. 75-126 ("Les émeutes de 1886"); VAN SANTBERGEN R., *Une bourrasque sociale. Liège. 1886*. Luik, 1969; VERHAEGHE J., De ordehandhaving bij de sociale onlusten in maart-april 1886 in Luik en Henegouwen. *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, (1984), 8, pp. 687-724; (1985), 1, pp. 17-40; (1986), 5, pp. 435-464 (wordt vervolgd). Tenslotte vermelden we GERIN P., Colloque: "1886: La Wallonie née de la grève?". *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XIX, (1988), 1-2, pp. 211-213 (de acta van het bedoelde colloquium worden gepubliceerd).

nen, op het vlak van de interpretatie niet meer voldoet. Met behulp van ons model zullen we proberen bedoelde interpretaties te weerleggen en een alternatieve visie te formuleren.

In algemene werken over de geschiedenis van België, in diverse geschiedenissen van de arbeidersbeweging en ook in een aantal specifieke studies, wordt het oproer in 1886 beschreven als een ongeorganiseerde uitbarsting van volkswoede, een impulsieve en wanhopige reactie op de toenemende ellende.⁴³ De zware economische depressie die in 1886 een dieptepunt bereikte, is een vrij evidente, maar geen volledig afdoende verklaringsfactor voor het conflict. We betwisten de hypothese dat er een rechtstreeks verband zou bestaan tussen economische deprivatie - frustratie - agressief geweld ("the spasmodic view of popular history," om nogmaals E.P. Thompson aan te halen). Dit verband wordt immers impliciet verondersteld als men de verklaring van de gebeurtenissen tot de sociaal-economische crisis herleidt. We betwisten ook en vooral het ongeorganiseerde karakter dat aan de acties wordt toegedicht. Het feit dat geen partij of formele organisatie de agitatie "opeiste" en met name de B.W.P. integendeel herhaaldelijk afkeurend de klemtoon legde op de impulsiviteit en het ondoordachte geweld van de Waalse arbeiders, heeft er wellicht voor gezorgd dat historici oudere en andere organisatie- en actievormen dan die van de sociaal-democratische arbeidersmassabeweging uit het oog verloren zijn.

De conflictsituatie die in 1886 op straat werd gemanifesteerd, speelde zich inderdaad af in het sociaal-economisch spanningsveld, één van de drie grand canyons die de Belgische politieke ontwikkeling sinds 1830 bepalen. We kunnen hier volstaan met te stellen dat de botsende belangen in de kapitaal-arbeidverhouding, zoals die naar het einde van de 19de eeuw toe vorm gekregen had, de conflictsitua-

43. Illustratieve passages vindt men b.v. in: PIRENNE H., *L'Histoire de Belgique*. Brussel, 1932, deel IV, p. 194; LUYKX T., *Politieke geschiedenis van België. Van 1789 tot 1944*. Antwerpen, 1985, p. 188; KOSSMAN E.H., *De lage landen. 1780-1940*. Amsterdam-Brussel, 1976, pp. 232-233; DHONDT J., *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, 1960, deel XII, pp. 382-383; BREPOELS J., *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? Anderhalve eeuw arbeidersstrijd in België*. Leuven, 1988, p. 36; VAN KALKEN F., *op. cit.*, p. 100; VAN SANTBERGEN R., *op. cit.*, p. 5; p. 146.

tie veroorzaakten. Maar, zoals gezegd, het bestaan van een conflictsituatie is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor een niet-geïstitutionaliseerde politieke actie.

Tegenover het spontane en ongeorganiseerde karakter dat aan de protestgolf wordt toegeschreven, kunnen wel degelijk concrete mobilisatieprocessen geplaast worden. Volgens Frans Van Kalken was precies het feit dat het oproer zich met een tijdsverschil van acht dagen van Luik naar Charleroi verplaatste, het beste bewijs dat het ging om “un sursaut de fureur collective, sans plan préconçu, sans direction, sans but précis” (de diagnose van Pirenne).⁴⁴ De fout die Van Kalken hier maakt, is dat hij hedendaagse actiemethodes in het verleden projecteert. Als integendeel rekening gehouden wordt met het *organisatiepotentieel* van het Luikse en Henegouwse industrieproletariaat dat in 1886 hoofdzakelijk nog lokaal en informeel was, dan is het gebrek aan coördinatie tussen de twee regio's veel beter te verklaren. Bekijken we de sequentie van gebeurtenissen door een microscoop in plaats van met een 20ste eeuwse telescoop, dan blijkt er objectief weinig onderling verband te bestaan tussen de uit de hand gelopen betoging in Luik (18 maart), de stakingen in het Luikse (vanaf 20 maart) en de opmerkelijke mobilisatie in het bekken van Charleroi (25 en 26 maart). De problematisering door de tijdgenoten achteraf is verantwoordelijk voor het subjectief beeld van een angstaanjagende massale opstand, die in werkelijkheid uit een amalgaam van vrij heterogene en gelokaliseerde verzetsvormen bestond.

Eigenlijk was er, zeker wat de stakingen in de Luikse mijnen betrof, volstrekt niets ongewoons aan de hand: een frequent voorkomende variant van het aloude “collectief onderhandelen door oproer.” De mijndirecteurs hadden dit op grond van vroegere ervaringen trouwens min of meer verwacht.⁴⁵ Twintig maart was in een aantal mijnen immers één van die kritieke betaaldagen, waarop loonsverminderingen collectief verzet voorspelden, als onderhandelingswapen in een subtiele confrontatie met de patroons.⁴⁶ Net hetzelfde fenomeen deed zich voor in het bekken van Charleroi, waar met name in de mijn “Bois Communal” te Fleurus de betaaldag

44. VAN KALKEN F., *op. cit.*, p. 97.

45. *Ibidem*, p. 87.

46. PUISSANT J., Introduction. In: PECTOR D., et al., *op. cit.*, p. 3.

– inderdaad – op 24 maart viel en een gelijkaardige verzetsvorm de stakingsbeweging aankondigde. Een 200-tal mijnwerkers besloot op 25 maart niet af te dalen, maar in de naburige mijnen het werk te gaan stilleggen.

De historische betekenis van 1886 was wellicht nooit dezelfde geweest zonder de gebeurtenissen die zich op 25, 26 en 27 maart afspeelden nadat de mijnwerkers uit Fleurus de mobilisatie op gang gebracht hadden. Daarom wordt de focus op het bekken van Charleroi gericht en volgen we daar de tactiek die het mobilisatieproces een georganiseerde vorm gaf.⁴⁷

De actie van de mijnwerkers, waaronder zich veel Vlaamse gastarbeiders bevonden, breidde uit in de streek ten noordoosten van Charleroi. Overal werd dezelfde tactiek toegepast en overal slaagde het opzet: de leiders van aangroeiende bendes gingen de mijnen binnen, geboden de machine-bedieners het werk stil te leggen en de vuren te doven, gaven het signaal aan de mijnwerkers om naar boven te komen, dreigden desnoods de ventilatoren stil te leggen, de kabels door te snijden of de wagons in de mijnschachten te duwen als het signaal niet werd opgevolgd.

De volgende dag, 26 maart, werd des te duidelijker welk organisatievermogen de arbeiders aan de dag wisten te leggen. Om 9 uur 's ochtends vond een grote meeting plaats in Gilly. Het strategische kruispunt "Quatre Bras," waar de route Lodelinsart-Châtelet de grote weg van Charleroi naar Gembloux snijdt, werd gekozen als uitvalsbasis. De menigte, die uit een 2000-tal mannen en vrouwen bestond en gerecruteerd was uit de reeds stakende periferie ten noordoosten van Charleroi, splitste zich op in drie bendes. Aldus trok men drie verschillende richtingen uit: naar het noordwesten

47. We worden hierover ingelicht door rapporten van de lokale overheden van alle gemeenten in het gerechtelijk arrondissement Charleroi, opgemaakt naar aanleiding van een omzendbrief van de procureur des konings, dd. 17/04/1886, ARAB, *Parket Generaal*, Fonds "Agitation politique et sociale, congrès, troubles, grèves, élections, attentats à la dynamite, etc., 1831-1914", 238-239. De omzendbrief peilde naar de invloed van "Le catéchisme du peuple" van A. Defuisseaux en naar de manier waarop de staking uitbroken was, "spontaan" of "geforceerd". Uit de rapporten blijkt ondermeer dat slechts in Fleurus sprake was van een "spontane" staking.

Zie ook: HOUDEZ G., *Quatre-vingt-six. Vingt-cinq ans après*. Frameries, 1911; LEFEVRE J., MISONNE D., *op. cit.*, pp. 67-72; de persknipsels in PECTOR D., et al., *op. cit.*, pp. 34-41; VAN KALKEN F., *op. cit.*, p. 98.

(Lodelinsart, Jumet), naar het zuidoosten (Châtelet, Couillet, Acoz) en naar het zuidwesten (Charleroi, Damprémy, Marchienne-au-Pont, Monceau en uiteindelijk noordwaarts naar Roux, waar de mobilisatiemars op dramatische wijze door het in allerijl aangerukte leger tot staan werd gebracht.⁴⁸)

Dezelfde tactiek die de dag tevoren in de mijnen was gebruikt, werd nu ook toegepast in de metaal- en glasindustrie. Tegen de middag was Charleroi omringd door een netwerk van stakende fabrieken. Het is weinig waarschijnlijk dat een dergelijke onderneming geslaagd was als de arbeiders geen collectieve ervaring hadden met de manier waarop het actiepatroon functioneerde.

Minister van Oorlog Pontus, die later in de Kamer verantwoording moest afleggen over het niet tijdig ingrijpen van het leger, verklaarde dat ook al hadden de groepen bedreigd de kabels van de schachten door te snijden als het werk niet werd neergelegd, er niets was dat liet veronderstellen dat de beweging anders zou verlopen dan het geval was geweest bij gelijkaardige stakingen, die in de streek haast schering en inslag waren.⁴⁹

Het beschreven actiepatroon maakt volgens Tilly's schema deel uit van het oude repertoire van collectieve actie en staat in het Engels bekend als "turnout." Hoewel er geen adequate Nederlandse of Franse vertaling voor de term bestaat, vinden we in het Belgische strafrecht een definitie van de turnout. Het beruchte artikel 310, ingevoerd in 1867 als compensatie voor het tolereren van het coalitie- en in principe ook het stakingsrecht, voorzag precies in de repressie van de mobilisatietactiek die aan een staking enige armslag kon verlenen.⁵⁰ Wegens het ontbreken van een organisatorische

48. VANDER SMISSEN (Luitenant-Generaal), *Rapport confidentiel sur la répression des troubles dans les provinces de Liège et du Hainaut en mars et en avril 1886*. Koninklijk Legemuseum, A 24.

49. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 24/12/1886, pp. 290 e.v.

50. Art. 310: "Sera punie d'un emprisonnement de huit jours à trois mois et d'une amende de 26 francs à 1000 francs, ou d'une de ses peines seulement, toute personne qui, dans le but de forcer la hausse ou la baisse des salaires ou de porter atteinte au libre exercice de l'industrie ou du travail, aura commis des violences, proféré des injures ou des menaces, prononcé des amendes, des défenses, des interdictions ou toute proscription quelconque, soit contre ceux qui travaillent, soit contre ceux qui font travailler. Il en sera de même de tous ceux qui, par des rassemblements près des établissements où s'exerce le travail, ou près de la demeure

infrastructuur, in casu in Wallonië, was een staking met hedendaagse connotaties immers een onmogelijk te realiseren sociaal-politieke actie. Van onderuit bekeken is een turnout dan ook een vorm van organisatie in actie: een groep arbeiders, gewoonlijk werkzaam in hetzelfde bedrijf tekende verzet aan tegen een interventie van de werkgever en verzamelde zich om daarover te beraadslagen. Vervolgens ging de groep van bedrijf tot bedrijf binnen dezelfde industrietak en binnen dezelfde lokale gemeenschap om de werkende arbeiders over te halen ook mee te doen. De mobilisatiemars ging door tot men een voldoende grote aanhang had gekregen. Tenslotte volgde een soort collectief debat over klachten en eisen en werd een delegatie naar de patroons, d.w.z. de werkgevers en de lokale overheid gestuurd om te onderhandelen.⁵¹ Een turnout kon met bedreigingen gepaard gaan en deze werden af en toe ook in de praktijk gebracht als werkgevers weigerden in te gaan op de eis om het productieproces stil te leggen of als de werknemers niet wilden of durfden meegaan. De "turnoutmob" die dan de beoogde solidariteit moest forceren, ging in dat geval zelf over tot het stilleggen van het productieproces, wat een gewelddadige afloop tot gevolg kon hebben.⁵²

Het mag duidelijk zijn dat de bepalingen in art. 310 in eerste instantie toepasbaar waren op een turnoutactie. De individuele vrijheid, sociaal-economisch belichaamd in de "vrijheid van arbeid" was het ideologisch argument van de liberale laissez-faire-staat om intimidatiepogingen en andere mogelijke bedreigingen van de arbeidsvrijheid te bestraffen. Vertaald naar de praktijk, betekende dat de criminalisering van het mobilisatiepatroon dat gegeven de omstandigheden een relatief massale staking mogelijk maakte.

Het hoeft dus weinig verwondering te wekken dat een kleine 80% van de gearresteerden naar aanleiding van het oproer in 1886 beschuldigd werd van delicten die onder art. 310 vielen en m.a.w. rechtstreeks verband hielden met dat mobilisatieproces.⁵³

de ceux qui le dirigent, auront porté atteinte à la liberté des maîtres et des ouvriers."

51. TILLY C., *The Contentious French*, op. cit., pp. 260, 269, 300, 304, 389, 394.

52. BROWN B., *Industrial Capitalism, Conflict, and Working-Class Contention in Lancashire*. In: TILLY C., TILLY L., eds., *Class Conflict and Collective Action*. Beverly Hills-London, 1981, pp. 132-135.

53. FRANK J.A., op. cit., p. 181.

Dat het geweld gebruikt door de stakers niet blind maar veeleer instrumenteel was, moge blijken uit de mobilisatietactiek. Fabrieken en mijnen vormden het doelwit van in het algemeen puur verbaal geweld, precies omdat ze het recruteringspotentieel voor een geslaagde actie belichaamden.

Nochtans was de gemoderniseerde glasfabriek van een Eugène Baudoux als *gevisieerd machtscentrum* een veel symbolischer doelwit. Baudoux had immers één en ander voorzien en zelf het werk van zijn 1200 arbeiders stilgelegd, 's ochtends vroeg de 26ste maart.⁵⁴ De zeer radicale en "deskundige" vernielzucht van de glasblazers moet in een ruimer kader worden geplaatst.⁵⁵ Baudoux had zijn ovens geïnnoveerd met een procédé dat besparingen in het brandstofverbruik, een aanzienlijke produktiviteitsstijging door arbeidsdeling en de tewerkstelling van halfgeschoolde arbeiders mogelijk maakte. Deze technologische innovatie veroorzaakte een diepgaande sociale mutatie in het epicentrum van de glasindustrie.⁵⁶ Vooral de belangen van de hooggeschoolde glasblazers werden zwaar bedreigd. Zolang hun nog ambachtelijk vakmanschap onmisbaar was in het productieproces en naar waarde werd geschat door de industriële maatschappij, monopoliseerden zij de stiel en behielden zij een stevige onderhandelingspositie tegenover de patroons. De onlosmakelijke band tussen vakmanschap, privileges en hoge lonen betekende sociale status en een onafhankelijkheid, die de ongeschoolde arbeider niet bezat. De toenemende mechanisering en arbeidsdeling die met de Tweede Industriële Revolutie gepaard gingen, maakten de onvervangbaarheid van vakmanschap evenwel steeds minder vanzelfsprekend.

De glasblazers van Charleroi antwoordden in 1882 op de ondermijning van hun machtspositie met de oprichting van de Union Verrière. In maart 1886 was de Union Verrière in een zwaar conflict verwickeld met Eugène Baudoux, niet alleen om de loonsvermindering die hij had opgelegd, maar ook om zijn claim zelf snel en

54. PECTOR D., *op. cit.*, p. 105.

55. GEARY D., *European Labour Protest, 1848-1939*. London, 1981; HOBBSAWM E.J., Artisan or Labour Aristocrat? *The Economic History Review*, (1984), 3, pp. 355-372; SCOTT J., *The Glassworkers of Carmaux*. Cambridge, Mass., 1974; SZTEINBERG M., La fondation du P.O.B. et le ralliement de la classe ouvrière à l'action politique (1882-1886). *International Review of Social History*, (1963), 2, pp. 128-215.

56. LEFEVRE J., MISONNE D., *op. cit.*, pp. 64-67.

efficiënt het werk in zijn glasfabriek aan ... mijnwerkerszonen te kunnen aanleren. Twee "provocaties," die de traditionele greep van de glasblazers op lonen en de toegang tot het vak demonopoliseerden.

De onverwachte reactie was dat de gemoderniseerde fabriek van Baudoux, die de sociale mutatie in de glasindustrie verpersoonlijkte, het voornaamste, maar zeker niet het enige breekbare doelwit werd van een latere vorm van Luddisme.⁵⁷ Ooggetuige Gustave Houdez schilderde de onvergetelijke taferelen die zich in en rond de fabriek en het kasteel van Baudoux afspeelden.⁵⁸ De door Houdez beschreven taferelen, in casu het stukslaan van machines en de plundering van privé-eigendom, waren in se oude vormen van collectieve actie. De acties waren niet vooraf beraamd door de Union Verrière, een organisatie die integendeel op zichzelf al een uiting was van de transitie naar een nieuw repertoire van sociaal-politieke actiemiddelen. Niettemin werden Oscar Falleur en Xavier Schmidt, de leiders van het glasblazerssyndicaat, tot twintig jaar dwangarbeid veroordeeld voor provocatie tot plundering en aanslag op de arbeidsvrijheid.⁵⁹

De industriële elites kregen met de technologische innovaties van de Tweede Industriële Revolutie de middelen in handen om het management van het productieproces te verbeteren en het monopolie te verwerven over alle produktiefactoren, inclusief de arbeid. De hooggeschoolde loonarbeiders verloren hun controle over het produktiemiddel arbeid en het management was bij machte hun eens geprivilegieerde positie te bedreigen. Voor de hooggeschoolde loonarbeider betekende de sociale degradatie tot loonarbeider tout court, de volledige proletarisering.

De agitatie in 1886 is in die optiek te interpreteren als een laatste hoogtepunt in het verzet tegen proletarisering, een defensieve

57. Deze heropleving van het stukslaan van machines was met de nieuwe golf van technologische innovaties op het einde van de 19de eeuw geen alleenstaand verschijnsel in Europa; GEARY D., *op. cit.*, p. 37.

58. HOUDEZ G., *op. cit.*, pp. 13 e.v.; G.H., *Les grèves de Charleroi. Mars 1886. Cour d'Assises du Hainaut. Incendie et pillage de la verrerie et du château de M. Eugène Baudoux.* Charleroi, 1886 (Brochure bewaard in de K.B., Collectie Motiva Juris. Varia III).

59. *Compte rendu du procès Falleur, Schmidt et consorts.* Cour d'Assises du Hainaut. Charleroi, 1886.

belangenstrijd die gevoerd werd in het kader van het oud repertoire van collectieve actie.

Een kenmerk van dat oude repertoire was het lokale bereik van de actievormen. Ook in 1886 zien we dat de sociaal-politieke *interactie* zich in eerste instantie op lokaal vlak afspeelde. De acties waren natuurlijk onmiddellijk gericht tegen de patroons, maar verschillende stakersdelegaties gingen ook een paar keer aankloppen bij gemeentelijke en provinciale overheden.⁶⁰ Het bleek echter dat deze "beschermheren," bekommerd om de sociale vrede, niet bij machte waren om hun verzoenende rol te vervullen in het conflict tussen kapitaal en arbeid. De enorme arbeidsreserve, de enorme stocks tengevolge van de buitenlandse concurrentie en de toenemende greep van de industriëlen op de produktiefactor arbeid maakten de patroons immuun voor het stakingswapen. De bemiddelingspogingen van de lokale overheden vermochten niets tegen die sociaal-economische realiteiten.

Een aantal burgemeesters en ook de Luikse gouverneur Péty de Thozée beloofden echter dat ze zich, in ruil voor werkhervatting, tot het nationaal échelon van de politieke besluitvorming zouden wenden om een interventie te bekomen in het op de spits gedreven sociaal-economisch belangenconflict.⁶¹

De schokgolf van agitatie heeft een niet te onderschatten bijdrage geleverd tot een nieuwe fase in de sociale politiek, waarbij staatsinterventie de sleutelstrategie werd:⁶² de onoverbrugbaarheid van de antagonismen tussen kapitaal en arbeid, die in 1886 manifest tot uiting werd gebracht, gaf de sociale kwestie een nieuw probleemgehalte. De consensus binnen de nationale politieke elite over het laissez-faire-model in de sociale politiek werd doorbroken. Op de conclusies van het onderzoek naar het sociale probleem entten zich inderdaad voorzichtig hervormende wetten die sociale zekerheid door overheidsinterventie aankondigden.⁶³

60. VAN KALKEN F., *op. cit.*, pp. 87-93.

61. *Ibidem*, p. 93.

62. LIS C., SÖLY H., VANDAMME D., *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*. Leuven, 1985, pp. 182-197.

63. *Commission d'enquête du Travail instituée par arrêté royal du 15 avril 1886*. Bruxelles, Lessigne, 1887-1888, 4 volumes.

1886 was nog in een ander opzicht een scharnierjaar in de dynamische interactie tussen rivaliserende actoren in de sociaal-politieke arena. Behalve de nationale politieke elite zouden immers ook de geproletariseerde arbeiders op de ervaring van dat scharniermoment in de Belgische geschiedenis nieuwe sociaal-politieke strategieën bouwen, die vorm kregen in een nieuw repertoire van politieke actiemiddelen.

We interpreteerden de gebeurtenissen in 1886 als een laatste hoogtepunt in het verzet tegen proletarisering. Hiermee corresponderende actievormen als de turnout, de vernieling van machines en privé-eigendom, het beroep dat gedaan werd op lokale overheden om te bemiddelen in het conflict met de werkgevers, verdwenen na 1886 niet helemaal van het sociaal-politieke toneel, maar toch kan gesteld worden dat hun rol goddeels uitgespeeld was.

De uitbreiding van de toepassingsfeer van art. 310 en de strafverzwaring voor aanslagen op de arbeidsvrijheid, door een wet die in op 30 mei 1892 werd aangenomen,⁶⁴ was een rechtstreeks gevolg van de opmerkelijke mobilisatie in 1886. Minister van Justitie Lejeune oordeelde dat de gebeurtenissen in 1886 aangetoond hadden dat art. 310 onvoldoende het beginsel van de vrijheid van arbeid beschermde.⁶⁵ Het versterkte repressief optreden deed de kosten van de turnout stijgen en verminderde de opportuniteit van de actiemethode: een eerste determinant van een veranderend actierepertoire.

Een tweede hoofddeterminant was de groeiende organisatorische en ideologische impact van de socialistische arbeidersmassabeweging, die in de laatste decennia van de 19de eeuw meer en meer gefundeerd werd op homogener wordende belangen van geschoolde, halfgeschoolde en ongeschoolde geproletariseerde arbeiders. De vooral defensief georiënteerde protestacties in 1886 hadden ook de leiders van de B.W.P. geschokt. Zij reageerden met een veel nadrukkelijker koppeling van sociaal-economische belangen aan de

64. DE RUYVER B., *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische Ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeylen en A. Vranckx*. Antwerpen, 1988, pp. 46-47.

65. *Pasinomie*, 1892, p. 255.

concrete strijd voor algemeen stemrecht.⁶⁶ Hoe die strijd moest gevoerd worden volgens de B.W.P. was reeds duidelijk gemaakt in de opzienbarende brochure *Le Catéchisme du Peuple*,⁶⁷ die vanaf begin maart '86 in de Waalse regio's circuleerde. Alfred Defuisseaux schreef de brochure in opdracht van de B.W.P. in het kader van de mobilisatie voor de eerste grote betoging voor algemeen stemrecht, die moest doorgaan in Brussel op 13 juni 1886. Met zijn publieksgerichte verpakking van de sociaal-democratische boodschap kan Defuisseaux de eerste communicatiespecialist van de socialistische partij genoemd worden.

In de zevende les van de catechismus staat over het doel en de middelen van de B.W.P. het volgende:⁶⁸

“5. Que dois-tu faire?

R. Abolir l'esclavage dans lequel nous vivons.

6. Comment dois-tu y arriver?

R. Par le suffrage universel.

7. Comment l'obtiendras-tu?

R. En allant tous, de tous les coins de la Belgique le demander à Bruxelles.

8. Peut-on t'empêcher d'aller à Bruxelles manifester?

R. Non. J'use de mon droit comme les soi-disant libéraux et catholiques en ont usé en septembre 1884.

9. Il te faut de l'argent pour aller à Bruxelles.

R. J'irai à pied.

10. Triompheras-tu?

R. Oui, car mon cri de ralliement sera: vive le peuple! vive le suffrage universel!

66. “Enkel de strijd voor het algemeen stemrecht door de arbeidersklasse”, schreef Jean Volders in *Le Peuple* van 27 maart 1886, “zal een vreedzame revolutie binnen de staat toelaten en aan de arbeider, zijn vrouw en zijn kinderen een betere positie verschaffen.”

67. PUISSANT J., *Le Catéchisme du Peuple d'Alfred Defuisseaux, catalysateur ou agent de prise de conscience politique au sein de la classe ouvrière - 1886. La formation du lien politique. Documentation d'anthropologie*, X, (1977), pp. 31-59.

68. DE FUISSEAUX A., *Le catéchisme du peuple*. Brussel, 1886, p. 16.

11. Marchons alors?

R. Oui marchons! en avant! et vive le peuple! vive le suffrage universel!

12. A quand le rendez-vous?

R. Le jour de Pentecôte tous les Borains seront à Bruxelles; ils y arriveront à pied et y trouveront 25,000 gantois, 20,000 liégeois et verviétois, 20,000 ouvriers du Centre et de Charleroy. Tous les ouvriers y seront réunis, le peuple entier y sera et le gouvernement nous donnera le suffrage universel aux cris de: Vive le peuple! Vive la liberté!"

Het is duidelijk dat Defuisseaux niet de bedoeling had de Waalse arbeiders reeds in maart te mobiliseren. Ondanks de gretige aftrek van de brochure in de industriële regio's, was zijn invloed op de gebeurtenissen hoogstens indirect, in die zin dat de stakers er een treffende vertaling van hun onvrede in herkenden en ideologische steun vonden.⁶⁹ Maar de manier waarop ze die onvrede in maart 1886 tot uiting brachten, sloot geenszins aan bij de oriëntatie die de B.W.P. aan het arbeidersprotest wilde geven.

Het politiek actiemiddel dat Defuisseaux en de B.W.P. voorstelden was de massale straatmanifestatie in Brussel, met regering en parlement als doelwit. Het arbeidersprotest moest een offensieve oriëntatie krijgen, gericht op het verwerven van macht in het nationaal politiek kader, via de strijd voor algemeen stemrecht.

De sociaal-democratische arbeidersmassapartij was beducht voor het overschrijden van wettelijke grenzen omdat het haar integratie in het politiek regime belemmerde. Voor de B.W.P. was het feit dat de liberalen en katholieken voor hun schoolstrijd in 1884 ook de straat hadden gebruikt, een belangrijk argument om te claimen dat een vreedzame massabetoging in Brussel een recht was dat de arbeidersbeweging bezwaarlijk kon ontzegd worden.

Het streven naar algemeen stemrecht langs wettelijke weg zou precies door de gebeurtenissen in 1886 nieuwe impulsen krijgen. Geheel ten onrechte werden B.W.P.-protagonisten door het politieke

69. Een balans die we maakten op basis van een groot aantal rapporten van lokale autoriteiten in antwoord op de in noot 47 vermelde omzendbrief van de procureur des konings van Charleroi. ARAB, *Parket Generaal*, 238-239.

en gerechtelijke establishment gestigmatiseerd als de morele leiders van de gewelddadige wanordelijkheden. Samen met de voormannen van de Union Verrière werden Defuisseaux en Anseele (“Soldaten, schiet niet op uw broeders” en “Leopold: Volksmoordenaar”) geëtiketteerd en veroordeeld als volksagitatoren die de sociale moeilijkheden misbruikt hadden om brave arbeiders op te hitsen en voor hun kar te spannen. In dit verband diende de Minister van Justitie op 15 april 1886 een wetsontwerp in dat de “directe provocatie” moest bestraffen.⁷⁰ De “Wet houdende beteugeling van het opstoken tot het plegen van misdaden en wanbedrijven” verscheen eind augustus 1887 in het Staatsblad en werd hernieuwd op 23 maart 1891.⁷¹ In feite beteugelde de wet mobilisatietactieken die in de gebeurtenissen van 1886 geen doorslaggevende rol gespeeld hadden, nl. meetings, plakbrieven, pamfletten enz. De B.W.P.-leiders die bezig waren een nieuw repertoire van politieke actiemiddelen te introduceren bij het industrieproletariaat, moesten echter des te behoedzamer te werk gaan, wilden ze niet het stigma dragen van kwaadaardige ophitsers van acties die door de wet als misdaden of wanbedrijven werden beschouwd.

De fluctuaties in belangen, organisatie en opportuniteit in de laatste decennia van de 19de eeuw maakten van de georganiseerde arbeidersmassabeweging het zo goed als exclusieve vehikel voor de articulatie van arbeiderseisen en -belangen in de politieke arena. De ervaring van 1886, die mettertijd symboolwaarde kreeg, droeg in de transitie van een oud naar een nieuw actierepertoire bij tot een geleidelijke, maar zeker niet altijd vlot verlopende standaardisatie van de staking en de betoging als sociaal-politieke actiemiddelen.⁷²

70. *Parlementaire Documenten Kamer*, 16/04/1886, nr. 148: “Répression de la provocation à commettre des crimes ou des délits.” De provocatie tot misdaden als plundering, moord, oproer, aanslagen en gewelddaden moest op dezelfde manier bestraft worden als de criminele daad zelf, ook al werd die niet ten uitvoer gebracht. Er was immers dezelfde schuldige intentie aanwezig om de openbare orde te verstoren. Elke oproep tot geweldpleging in publieke meetings, affiches, handschriften en druksels moest onderdrukt worden.

71. *Moniteur belge*, 29 en 30/08/1887, n°241-242; *ibidem*, 27/03/1891, n°86.

72. Dit fenomeen treffen we ook elders in Europa aan; GEARY D., *op. cit.*; FERROT M., *op. cit.*

“For the workers,” schrijft Barrington Moore in *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*, “the expropriation and rationalization of moral outrage has been a major part of the capitalist experience.”⁷³

L'agitation dans la rue: l'histoire voilée.
Un autre regard sur la révolte de 1886

PAR
GITA DENECKERE

Résumé

Dans l'historiographie belge, l'agitation dans la rue comme phénomène socio-politique récurrent n'a guère été étudiée. Cette contribution veut esquisser les tendances les plus importantes de la recherche historique internationale, où l'étude de l'agitation dans la rue ou de l'action collective non institutionnalisée constitue un “fil rouge” de l'histoire “d'en bas.”

Concepts et modèles des sciences sociales y sont évalués critique-ment. La conclusion qui s'impose est que les théories de la frustration et de l'agressivité, le modèle de la déprivation relationnelle et le réductionnisme socio-économique doivent être rejetés comme inadéquats. Une approche socio-politique, maniant les concepts d'“interaction” et de “répertoire de moyens d'action politique,” se montre plus fertile à la lumière des résultats de recherches politicologiques et historiques récentes.

En partant de 1) l'interaction socio-politique entre élite et opposition et 2) du répertoire d'actions, déterminé historiquement, auquel l'opposition peut recourir comme instrument de pouvoir, un modèle

73. MOORE B., Jr., *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*. New York, p. 502.

théorique est constitué comme fil conducteur heuristique pour des études concrètes et comme base de recherches comparatives.

Les éléments essentiels de ce modèle sont 1) la mobilisation, avec comme facteurs déterminants l'organisation, la communication et les figures des meneurs; 2) les formes d'action; 3) les centres de pouvoirs visés et les cibles symboliques; 4) les facteurs provoquant de la violence; 5) les objectifs et visées des protestations; 6) réactions et effets.

Ces éléments sont aussi à la base d'une étude de cas des événements mouvementés de mars 1886. L'interprétation dominante de ce moment crucial de l'histoire belge, comme quoi il s'agissait d'une révolte populaire spontanée, d'une réaction désespérée à la misère croissante, est contestée par nous.

En face du caractère spontané et désorganisé qu'on reconnaît souvent à cette vague de protestation, on peut observer bel et bien des processus concrets de mobilisation. Le schéma de mobilisation et d'action est conceptualisé en anglais par le terme de "turnout," et fut défini dans le code pénal "d'en-haut" par le sinistre art. 310. Ensuite, une tentative d'explication est fournie pour les violences contre les industries linières modernisées de la région charleroise.

1886 fut non seulement une année-charnière sur le plan de la politique sociale "d'en-haut," mais aussi sur le plan des stratégies socio-politiques des ouvriers prolétarisés, stratégies qui se cristallisaient dans un nouveau répertoire d'action. Les événements de 1886 sont alors à interpréter comme un dernier point fort dans la résistance contre la prolétarianisation.

**Street Agitation. A Veiled History.
The Upheaval of 1886 looked at from an other Angle.**

BY
GITA DENECKERE

Summary

In Belgian historiography, street agitation as a recurrent social-political phenomenon is an area of research which has hardly been explored up to now.

In this contribution a rough sketch is drawn of the most important trends in international historical research, in which the study of street agitation forms a red thread in the "history from below."

Next, concepts and models of social science are critically evaluated. The conclusion is that the frustration-agression theory, the relative deprivation model and social-economic reductionism must be rejected as adequate explanatory models. A social-political approach, with as key concepts "interaction" and a "repertory of political means of action" yields more positive results, as is proved by the results of recent historical and politicological research.

Starting from 1) social-political interaction between elite and opposition and 2) the historically determined action repertory that the opposition can use as an instrument of power, a theoretical model is built. This functions as a heuristic guideline in case studies and as a basis for comparative research.

Essential elements in this model are:

- 1) mobilisation, with as its main determiners organisation, communication and leaders;
- 2) forms of action;
- 3) centres of power that are aimed at and symbolical targets;
- 4) determiners of violence;
- 5) goals and direction of the protest;
- 6) response and effects.

Finally, based on these elements, follows a case-study of the turbulent actions in March 1886. We do not agree with the dominant idea about this major moment in Belgian history, that it was an

unorganized outburst of people's violence or an impulsive and desperate reaction against growing miserable conditions of life. Against the spontaneous and unorganized character often attributed to the wave of protest, concrete mobilisation processes can be placed. The mobilisation and action pattern is known in English as "turnout," and it was defined in penal law "from above" in the notorious article 310.

We will also try to explain the violent actions against the modernized glass factories in the region of Charleroi.

1886 was not only important in the field of social politics "from above," it was also a hinge-year in the field of social-political strategies of the proletarianized workers, which took shape as a new action repertory. The events of 1886 must be interpreted in this sense: as a last peak in the resistance against proletarianisation.